

วิมาเยปุระ เมืองพิมาย เมืองประวัติศาสตร์พิมาย

วิมาเยปุระ

พิมาย มาจากคำเดิมในจารึกภาษาสันสกฤต คือ " วิมาย " และ " วิมาเยปุระ " หมายถึง เมืองพิมาย ความเก่าแก่ที่สืบเนื่องจากลายลักษณ์อักษรที่อยู่ที่จารึกกรอบประตูพุทธสถานซึ่งเราเรียกกันในปัจจุบันว่า ปราสาทหินพิมาย จารึกกล่าวชื่อ " กมรเตงชคตวิมาย " แปลว่า พระวิมาย อันเป็นเทพเจ้าแห่งจักรวาล (ธิดา สาระยา 2538)

อันที่จริง ชื่อ พิมาย นั้นปรากฏเป็นชื่อเมืองอยู่ในศิลาจารึกที่พบในกัมพูชาหลายแห่ง แม้รูปคำจะไม่ตรงกันทีเดียวนัก แต่เป็นที่เชื่อกันว่า หมายถึงเมืองพิมายอันเป็นที่ตั้งของปราสาทหินพิมาย โดยเรียกว่า ภิมปุระ บ้าง (จารึกพระเจ้าอโศกมหาราชที่ 1 ประมาณ พ.ศ. 1159 - 1172) เรียก เมืองวิมาย จารึกสมัยพุทธศตวรรษที่ 15 พบที่ปราสาทบันทายเกดัย อ่างถึงสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งมีเมืองพิมายรวมอยู่ด้วย และจากจารึกในปราสาทพระขรรค์ของพระเจ้าวรมันที่ 7 กล่าวถึงการสร้างที่พักคนเดินทาง จากเมืองหลวงไปสู่เมืองต่าง ๆ และเมืองวิมาเยปุระ(กรมศิลปากร 2532)

ตามสภาพภูมิศาสตร์ พิมายตั้งอยู่บนเส้นทางคมนาคมระหว่างภูมิภาค จากพิมายไปทางตะวันตกเฉียงใต้มีเส้นทางการติดต่อกับกัมพูชานั้นไปตามช่องทางต่างๆ เช่น ช่องตะโกในเขตละหานทรายไปออกที่ลุ่มต่ำในเขตอำเภอตาพระยา จังหวัดปราจีนบุรี ช่องโอบก ช่องแบแบก และช่องไชตะกู ในเขตอำเภอบ้านกรวดจังหวัดบุรีรัมย์ไปออกที่ราบลุ่มเขมรต่ำ ถัดไปก็เป็นช่องทางเหมือนในเขตอำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ไปออกเขมรต่ำเช่นกัน ทางทิศเหนือมีเส้นทางติดต่อกับเมืองในกลุ่มน้ำชี ลุ่มน้ำโขงจนถึงประเทศลาว ทางตะวันตกตามลำเชียงไกร (สาขาหนึ่งของลำมูล) ช้ามเทือกเขาตงพญาเย็นไปลงลำพญากลางและลำน้ำป่าสัก เข้าเมืองโบราณสถานศรีเทพหรือแยกลงส่งเขตเมืองละโว้ นอกจากนี้ยังมีเส้นทางตัดจากเมืองพระนครแห่งอาณาจักรขอมมาถึงฝั่งลำน้ำเค็มทางด้านใต้ของตัวเมืองและมีถนนตัดทอดตรงเข้าสู่ประตูเมืองด้านทิศใต้ ทำให้พิมายกลายเป็นศูนย์กลางการคมนาคมติดต่อ เป็นแหล่งสะสมประชากรที่หนาแน่นแห่งหนึ่งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จึงทำให้พิมายกลายเป็นศูนย์กลางทางสังคมและวัฒนธรรม รวมถึงทางการเมืองมาแต่ในอดีต

จากการวิเคราะห์เครื่องปั้นดินเผาที่ขุดพบในบริเวณที่ราบลุ่มทุ่งสัมฤทธิ์ (เขตอำเภอโนนสูงและอำเภอพิมาย) พบว่ามีอายุมากกว่า 2,500 ปีขึ้นไป แต่ตัวเมืองพิมายเริ่มปรากฏรูปชัดเจนในสมัยทวารวดี โดยเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาหายานซึ่งแพร่หลายสืบทอดอยู่ในบริเวณนี้พร้อมกันก็อยู่ในขอบข่ายของการเผยแผ่พุทธศาสนาแบบทวารวดีดังจะเห็นได้ว่าพิมายได้แวดล้อมไปด้วยเมืองในสมัยทวารวดีหลายเมือง เช่น เมืองฝ้าย เมืองเสมา

ในสมัยลพบุรี เมื่ออิทธิพลทางศิลปกรรมวัฒนธรรมของขอมแพร่เข้าสู่อีสานตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 ทำให้ พิมายเปลี่ยนแปลงจากการสร้างเมืองที่รูปร่างไม่สม่ำเสมอเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าและมีคูน้ำคันดินเดี่ยวแทน

พ.ศ.1345-1396 พระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ให้เอาเมืองพิมายตั้งขึ้นเป็นเมืองลูกหลวงปกครองในเขตลุ่มน้ำโขง (พระบริหารเทพธานี 2496:235)

ในสมัยขอม พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ได้ขยายอิทธิพลเข้าสู่เขตอีสานทำให้พิมายซึ่งเป็นเมืองศูนย์กลางสำคัญในอีสานจึงอยู่ในรัศมีการติดต่อของขอม ดังจะเห็นจากการก่อสร้างอาคารหันหน้าสู่เมืองพระนครของขอม และร่องรอยของเส้นทางการเดินทางที่เชื่อมโยงระหว่างพิมายกับอาณาจักรขอม พิมายได้พัฒนามากลายเป็นเมืองที่มีผังเมืองสลับซับซ้อนขึ้น มีการสร้างศาสนสถานคือปราสาทหินพิมาย และมีการสร้างอ่างเก็บน้ำหรือบารายไว้ในบริเวณใกล้เคียง ซึ่งเป็นไปตามคตินิยม ที่ถือว่าศาสนสถานเปรียบเสมือนตัวแทนทางศาสนาและเจ้านายที่ปกครองชุมชน

ปราสาทหินพิมายเป็นศาสนสถานทั้งพุทธลัทธิมหายาน และพราหมณ์ซึ่งรวม ไศวนิกายและ วัชรนิกายไว้ในแหล่งเดียวกัน จากการศึกษากลุ่มทับหลังที่ปราสาทหินพิมายยังแสดงภาพเล่าเรื่องในพุทธศาสนาเป็นครั้งแรก เช่น ทับหลังสลักภาพพระพุทธรูปประทับยืนปางวิตรรกะทับหลังภาพพุทธประวัติตอนปางมารวิชัย ทับหลังภาพพระพุทธรูปทรงเครื่อง เป็นต้น เหตุเนื่องมาจากปราสาทหินพิมายเป็นศาสนสถานที่สูงขึ้นในศาสนาพุทธลัทธิมหายาน ซึ่งได้พบจารึกในพุทธศาสนาที่โบราณสถานแห่งนี้ด้วยในขณะที่ทับหลังสลักภาพเล่าเรื่องในศาสนาฮินดูก็ได้ปรากฏร่วมอยู่ด้วย ณ โบราณสถานแห่งนี้เป็นจำนวนมาก แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานระหว่างพุทธศาสนาที่เจริญขึ้นในดินแดนแถบนี้ มาก่อนกับศาสนาฮินดูที่แพร่หลายมาจากกัมพูชา (สมิทธิศิริภัทร์) ส่วนสถาปัตยกรรมในการสร้างภายในปราสาทหินพิมายแสดงให้เห็นว่า ได้รับวัฒนธรรมหรือแบบการสร้างจากอาณาจักรเขมรในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 ซึ่งสร้างสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1¹ และจากจารึกปราสาทหินพิมายที่สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 1655 ตรงกับรัชกาล

¹ จากการขุดค้นของกรมศิลปากรในพ.ศ. 2497 ที่ริมปราสาทใหญ่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ พบศิลาจารึกภาษาขอมปรากฏพระนามพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 1545-1593)

พระเจ้าธรณีนทวรมันที่ 1 แห่งอาณาจักรกัมพูชา ความในจารึกกล่าวถึงใน พ.ศ. 1651 พระกมรเตงอัญศรีวิเรนทราธิบตีวรมะแห่งเมืองโจวะกุล ได้สร้างกมรเตงชคตโลกยวิชัย ซึ่งเป็นเสนาบดีแห่งกมรเตงชคตวิมาย ได้ถวายข้าพระพร้อมทั้งจัดสรรที่ดินให้อยู่อาศัย ขุดตระพัง และปักเขตแดนโดยรอบ

ในปีพ.ศ. 1652 ได้จัดให้มีการฉลองและออกนามศาสนสถานแห่งนี้ว่า ศรีวิเรนทราศรม ได้ถวายข้าพระเพิ่มเติมและกำหนดให้คนของกมรเตงอัญเสนาบดีไตรโลกยวิชัย จัดแบ่งหน้าที่กันคอยดูแลรักษาศรีวิเรนทราศรมนี้ ต่อมาในปีเดียวกัน กมรเตงอัญศรีวิรรมะก็ได้จัดสิ่งของและข้าทาสดูแลศรีวิเรนทราศรม โดยแบ่งคนเป็น 2 ชุด ทำหน้าที่ในบักษ์ข้างขึ้นหนึ่งชุด และบักษ์ข้างแรมหนึ่งชุด หมุนเวียนกันไป ผลบุญที่ได้กระทำดังนี้ถวายแด่พระบาทกมรเตงอัญศรีธรณีนทวรมเทวะ

ในปีพ.ศ. 1655 เองตวนประสาน บุตรของพระกมรเตงอัญศรีวิเรนทราธิบตีวรมะ แห่งเมืองโจวะกุลได้ถวายทาสแก่กมรเตงชคตวิมาย (ก่องแก้ว วีระประจักษ์ 2532)

ต่อมาพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724 - 1761) โอรสของพระเจ้าธรณีนทวรมันที่ 2 ผู้ซึ่งมีบรรพบุรุษสืบทอดมาจากพระบาทกมรเตงอัญศรีธรณีนทวรมเทวะ ทรงบูรณะต่อเติมปราสาทหินพิมาย ทรงสถาปนาปราสาทพรหมทัต และประดิษฐานพระรูปฉลององค์ไว้ที่นั่น และปราสาทหินแดง จากการสันนิษฐานคาดว่า พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงโปรดให้สร้างประตูเมืองทุกทิศเพิ่มเติม เพราะได้ขุดพบโบราณวัตถุยุคสมัยของพระองค์ที่ประตู (ธิดา สาระยา 2539) อีกทั้งข้อความในจารึกปราสาทพระขรรค์ยังกล่าวว่า พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงโปรดให้สร้างที่พักคนเดินทางจากราชธานีมายังเมืองพิมาย รวม 17 แห่งด้วยกัน นอกจากนี้ ยังมีจารึกอีกหลักหนึ่ง คือ จารึกเมืองพิมาย ซึ่งมีเนื้อความว่า “พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงโปรดให้สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานไว้ ณ เมืองพิมาย เป็นการประกาศเรื่องการสร้างโรงพยาบาลให้เป็นสถานที่รักษาโรคต่าง ๆ พระองค์ได้บริจาควัสดุอุปกรณ์การรักษาโรค พร้อมทั้งจัดเจ้าหน้าที่ไว้ประจำสถานพยาบาล เพื่อดูแลกิจการสร้างรูปพระโพธิ์ชยคุรุพุทธเจ้าขึ้นไว้ประจำสถานพยาบาลนั้น เพื่อให้ความคุ้มครองรักษาโรคภัยทั้งปวงให้หมดสิ้นไป “ (กรมศิลปากร 2532)

จากการศึกษาจารึกที่เกี่ยวกับพิมายและภาพสลักบนปราสาทหินพิมายช่วยให้สามารถคาดเดาถึงสภาพเศรษฐกิจ สังคมของเมืองและชาวเมืองพิมายในช่วง พุทธศตวรรษที่ 16-18 ได้พอสมควร ถึงแม้ว่าจะไม่สามารถทราบถึงเชื้อชาติของผู้คนที่อาศัยอยู่ที่นี้ได้อย่างแน่ชัด แต่ศิลาจารึกที่พบในเขตพิมายมีถึง 3 ภาษา คือ ภาษาเขมร สันสกฤตและบาลี ภาษาสันสกฤตและบาลีใช้กับประกาศที่มีลักษณะเป็นทางการกับเรื่องของศาสนา ส่วนภาษาเขมรใช้กับประกาศที่

ต้องการสื่อความหมายกับบุคคลทั่วไป ทำให้สันนิษฐานได้ว่าชาวเมืองพิมายในเวลานั้นต้องเป็นผู้ที่ใช้ภาษาเขมรได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้จากการศึกษาของ สมिति ศิริภัทร์ พบว่ากลุ่มทับหลังที่ปราสาทหินพิมายยังแสดงภาพเล่าเรื่องในพุทธศาสนาเป็นครั้งแรก เช่น ทับหลังสลักภาพพระพุทธรูปประทับยืนปางวิตรรกะ ทับหลังภาพพุทธประวัติตอนปางมารวิชัย ทับหลังภาพพระพุทธรูปทรงเครื่อง เป็นต้น เหตุอันเนื่องมาจากปราสาทหินพิมายเป็นศาสนสถานที่ยกสร้างขึ้นในศาสนาพุทธลัทธิมหายาน ซึ่งได้พบจารึกในพุทธศาสนาที่โบราณสถานแห่งนี้ด้วย ในขณะที่ทับหลังสลักภาพเล่าเรื่องในศาสนาฮินดูก็ปรากฏร่วมอยู่ในโบราณสถานแห่งนี้ด้วยเป็นจำนวนมาก เป็นแสดงให้เห็นถึงการผสมผสานระหว่างพุทธศาสนาที่เจริญขึ้นในดินแดนแถบนี้มาก่อนกับศาสนาฮินดูที่แพร่หลายมาจากกัมพูชา

หลังจากที่อาณาจักรขอมได้เสื่อมลงไปหลังจากที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สวรรคต ก็ไม่อาจกล่าวได้ว่าความสืบเนื่องของชุมชนที่เมืองพิมายได้สลายไปด้วย เนื่องจากกลุ่มชนที่ใช้ภาษาขอม และมอญ-ขอมน่าจะยังอาศัยอยู่ในแถบนี้และกระจายตัวอยู่ในบริเวณใกล้เคียง

เมืองพิมาย

สมัยอยุธยา

ในช่วงตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 19 (ประมาณ พ.ศ. 1893) พระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ได้ยกทัพไปตีอาณาจักรเขมรเป็นเมืองขึ้น ทำให้เมืองพิมายตกอยู่ในเขตชั้นหูลีมาของราชอาณาจักรไทย (กรมศิลปากร 2532) และจากพงศาวดารฉบับหนึ่งบันทึกว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) เตรียมจะยกทัพไปตีบ้านเมืองแถบลุ่มแม่น้ำมูล เมื่อเจ้าเมืองพิมายกับเจ้าเมืองพนมรุ้งรู้ว่าวก็ชิงอ่อนน้อมเสียก่อน ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถซึ่งเป็นพระราชโอรสได้ขึ้นครองกรุงศรีอยุธยาสืบต่อมา (พ.ศ. 1991-2031) จึงมีรายชื่อเมืองขึ้นตั้งแต่เขตลุ่มแม่น้ำมูลถึงแม่น้ำโขง ส่วนทางลุ่มแม่น้ำมูลชื่อเมืองพิมายกับเมืองพนมรุ้งหายไปแต่มีเมืองนครราชสีมาขึ้นมาแทน (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2542)

ต่อมาเมื่อครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ.2199 - 2231) เมืองนครราชสีมาเมืองขึ้น 5 เมืองคือ เมืองนครจำนาศ เมืองชัยภูมิ เมืองพิมาย เมืองบุรีรัมย์ เมืองนางรอง

ก่อนกรุงศรีอยุธยาแตกเมื่อ พ.ศ. 2310 กรมหมื่นเทพพิพิธ (พระองค์เจ้าแขก) พระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งเป็นโทษต้องเนรเทศไปอยู่เมืองจันทบุรี ได้ชักชวนชาว

เมืองชายทะเลทางตะวันออกยกมาเป็นกองทัพมาหวังที่จะสู้รบกับพม่า เมื่อยกทัพขึ้นมาถึงเมืองปราจีนบุรี ถูกพม่าตีทัพแตกจึงได้ยกหนีขึ้นไปทางเมืองนครราชสีมา กรมหมื่นเทพพิพิธคิดจะชวนเจ้าเมืองนครราชสีมาให้เกณฑ์กองทัพไปรบพม่า แต่พระยานครราชสีมามีปัญหาจึงถูกลอบฆ่าตาย กรมหมื่นเทพพิพิธเลยยกทัพเข้าไปตั้งอยู่ในเมืองนครราชสีมาแล้วถูกเจ้าพิมายยกมาล้อมจับไปคุมไว้ที่เมืองพิมาย

สมัยกรุงธนบุรี

หลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่ข้าศึก พระพิมาย (เจ้าเมืองพิมาย) ได้ยกกรมหมื่นเทพพิพิธขึ้นเป็นใหญ่ เรียกว่า “เจ้าพิมาย” มีอำนาจปกครองตลอดอาณาเขตเมืองนครราชสีมา โดยตั้งตนเป็นอิสระ เรียกว่า “ชุมนุมเจ้าพิมาย” ในช่วงที่กรมหมื่นเทพพิพิธเป็นใหญ่อยู่ที่เมืองพิมายนี้ได้โปรดให้มีการบูรณะปราสาทหินพิมายขึ้น โดยพรอยก่ออิฐที่ยอดบรางค์องค์ใหญ่ไว้แทนศิลาที่ชำรุดไป รวมทั้งมีการสร้างโบสถ์ขึ้นใหม่ 1 หลัง อยู่ที่บรรณาลัยทางด้านทิศตะวันตกของปราสาทหินพิมาย เรียกว่า “โบสถ์เจ้าพิมาย” ซึ่งต่อมาสมเด็จพระเจ้าตากสินก็ยกกำลังมาปราบลงได้แล้วเมืองพิมายได้ถูกลดความสำคัญลงในขณะที่เมืองนครราชสีมาได้รับการสนับสนุนให้เป็นศูนย์กลางการปกครองหัวเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่

สมัยรัตนโกสินทร์

ในรัชกาลที่ 1 ทรงจัดการปกครองหัวเมืองทางแผ่นดินสูงโดยให้เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองเอก และมีผู้สำเร็จราชการเมืองมัยศเป็นเจ้าพระยา

พ.ศ. 2369 ในรัชกาลที่ 3 เจ้าอนุวงศ์ผู้ครองนครเวียงจันทน์ ทำการกบฏก่อกวนยกกองทัพมายึดได้เมืองนครราชสีมา กองทัพเจ้าอนุวงศ์ได้กวาดต้อนเอาผู้คนชาวนครราชสีมาพร้อมอาวุธยุทธภัณฑ์ไปด้วย ทางเมืองหลวงได้ส่งทัพหลวงขึ้นไปต่อสู้และได้รับชัยชนะ ส่วนทางเมืองพิมายนั้น พระยาราชสุภาวดีพบกองทัพเจ้าโง่หลานเจ้าอนุซึ่งตั้งอยู่เมืองพิมายก็เข้าโจมตีจนกองทัพเจ้าโง่แตกกระจายไป

พ.ศ. 2435 ในรัชกาลที่ 5 แบ่งเขตมณฑลออกเป็น “บริเวณ” มีข้าหลวงปกครองบริเวณขึ้นตรงต่อข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล ให้รวมอำเภอบุรีรัมย์ อำเภอพิมาย อำเภอพุทไธสง อำเภอตะลุง อำเภอนางรอง เป็น “บริเวณนางรอง” (นิวัตน์ พ.ศรีสุวรรณนันท์ 2539) มีพระนครภักดี

(ทองดี) รักษาการเจ้าเมืองนางรองต่อมาอาณาเขตของ เมืองนางรองเปลี่ยนแปลงไป คือเมืองรัตนบุรี ไปขึ้นกับจังหวัดสุรินทร์ เมืองพิมายไปขึ้นกับจังหวัดนครราชสีมา จากบันทึกของพระยาพรหมมาภิบาล (พรหมมาภิบาล 2440) ซึ่งได้บันทึกไว้ว่า “เดิมเมืองนครราชสีมา มีเมืองขึ้นอยู่ 11 เมือง ยกมารวมเป็นมณฑลอีก 6 เมือง รวม 18 เมืองทั้งเมืองนครราชสีมา ได้แบ่งออกเป็นบริเวณ คือ เมืองนครราชสีมา 1 เมืองนครจำนาศ 1 เมืองปักธงชัย 1 เมือง พิมาย 14 รวม 4 เมืองเป็นบริเวณ นครราชสีมา พระยากำแหงสงคราม ฯลฯ เป็นข้าหลวงรักษาราชการ”

หลังจากนั้น เมืองพิมายได้เปลี่ยนแปลงฐานะเป็นอำเภอเมืองพิมายใน พ.ศ. 2460 และต่อมาเปลี่ยนแปลงเป็น อำเภอพิมายใน พ.ศ. 2482 ซึ่งมีพิกัดทางภูมิศาสตร์ ระหว่างเส้นรุ้ง 15° .12' 45" เหนือ ถึง 15° .12' 45" เหนือ และเส้นแวง 102° . 23' 60" ตะวันออก ถึง 102° . 23' 60" ตะวันออก โดยมีพื้นที่ 88,171 ตารางกิโลเมตร และมีอาณาเขตติดต่อกับอำเภอต่าง ๆ ดังนี้

ทิศเหนือ	ติดต่อกับ	อำเภอประทาย อำเภอคง จังหวัดนครราชสีมา
ทิศใต้	ติดต่อกับ	อำเภอจักราช อำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับ	อำเภอชุมพวง จังหวัดนครราชสีมา และอำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับ	อำเภอจักราช อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา

เมืองประวัติศาสตร์พิมาย

ลักษณะเมืองพิมายเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ากว้าง 565 เมตร ยาว 1,020 เมตร มีกำแพงล้อมรอบและมีประตูเมืองอยู่ 4 ทิศ ปัจจุบันเหลือเพียง 3 ทิศ คือ ประตูด้านทิศเหนือ ประตูด้านทิศตะวันตกและประตูด้านทิศใต้ เมืองพิมายเป็นเมืองที่มีน้ำล้อมรอบคล้ายเกาะคือด้านทิศเหนือมีแม่น้ำไหลผ่านไปทางทิศตะวันออก ด้านทิศตะวันตกมีลำจักราชไหลผ่าน โดยไปบรรจบกับลำมูลด้านทิศเหนือ ส่วนทางทิศใต้มีลำน้ำเค็ม ซึ่งไหลแยกจากลำจักราช ไหลผ่านทางท่านางสระผมไปบรรจบกับลำน้ำมูลด้านทิศตะวันออก

พ.ศ. 2426-2427 คณะสำรวจชาวฝรั่งเศส นำโดย Etienne Aymonier ได้เข้ามาสำรวจแหล่งโบราณสถานในที่ราบสูงโคราช ได้เขียนอธิบายลักษณะทั่วไปของปราสาทหินพิมาย พร้อมทั้งร่างแผนผังตัวเมืองพิมาย อันประกอบด้วยกำแพงเมือง คูเมือง ตลอดจนปราสาทหินพิมาย และอาคารโบราณสถานในกำแพงเมือง แต่ยังเป็นแผนผังที่ไม่ถูกต้องตามความเป็นจริงนัก

เพราะได้ลงตำแหน่งของอาคารโบราณสถานและทิศทางการไหลของแม่น้ำมูลผิดจากความเป็นจริง (กรมศิลปากร 2532)

พ.ศ. 2433 นาย Lunet de Lajoncquiere ได้รวบรวมข้อมูลของ Aymonier และข้อมูลอื่น ๆ เพื่อทำการสำรวจแหล่งโบราณสถานในภาคอีสาน Lajoncquiere ได้แก้ไขแผนผังของเมืองพิมายที่ Aymonier ได้ทำขึ้น โดยลงตำแหน่งใหม่ให้ถูกต้อง ทั้งยังใช้ลักษณะทางสถาปัตยกรรมและการก่อสร้างของปราสาทหินพิมายเป็นมาตรฐานเปรียบเทียบยุคสมัย ว่ามีลักษณะคล้ายคลึงกับปราสาทนครวัดในประเทศกัมพูชา

ใน พ.ศ.2453 "...ใบบอกพระยาแสนจำปาศิ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาที่ 188/4336 ลงวันที่ 3 กรกฎาคม ร.ศ.128 ว่า เมื่อพระยาจำแสนบตีไปตรวจราชการที่อำเภอพิมาย ได้เห็นทำเลเมืองพิมายเป็นที่เหมาะอยู่ใกล้ลำน้ำมูลซึ่งเป็นทางที่พวกเรือสินค้าเมืองอุบลจำเป็นต้องผ่านและถ้าระดูแล้ง สินค้าทางเมืองร้อยเอ็ด สุวรรณภูมิสารคาม ก็ผ่านทางเมืองพิมายนี้เหมือนกัน การค้าขายคงเจริญขึ้นภายหลัง อีกที่ดินก็อุดมเหมาะแก่การเพาะปลูกอีกประการหนึ่ง ที่เมืองพิมายมีเทวสถานของโบราณทำด้วยฝีมืออันปราณีตเป็นที่เลื่องลือ มีผู้ไปเที่ยวชมเนือง ๆ การรักษาเทวสถานนั้นได้ขอแรงราษฎรแผ้วถางตัดทำปีละ 2 ครั้ง สะอาดเรียบร้อยพอสมควรแก่ภูมิประเทศ พระยาแสนจำปาศิเห็นว่าควรจะจัดบำรุงเมืองพิมายให้ดียิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน กล่าวคือการตัดถนน ทำทาง ทำสะพาน รักษาความสะอาดตามถนนหนทางแลที่เทวสถานเป็นต้น..." (พระยาพรหมภิบาล 2440)

พ.ศ. 2477 ในสมัยที่พลตรีหลวงวิจิตรวาทการดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรก็ได้มีการเสนอโครงการซ่อมแซมปราสาทหินพิมายขึ้นแล้วครั้งหนึ่ง ดังจะเห็นจากโครงการที่ได้หลวงวิจิตรวาทการได้เขียนไว้เมื่อครั้งไปเยือนเมืองพิมายเมื่อวันที่ 5 มกราคม พ.ศ. 2477 ว่า ได้มีความพยายามที่จะบูรณะเขตปราสาทหินให้อยู่ในสภาพดีขึ้น โดยการพยายามในการขุดลอกสระน้ำโบราณในเขตกำแพงปราสาทชั้นในทั้ง 4 สระ รวมทั้งการบูรณะคลังเงิน นอกจากนี้ยังได้มีความพยายามที่จะรื้อองค์ปราสาทหลงเพื่อบูรณะใหม่ รวมทั้งการบูรณะโบราณสถานในเขตกำแพงเมืองพิมายอีกหลายแห่ง หากแต่ความรู้และความสามารถของช่างในสมัยนั้นยังไม่เพียงพอ นอกจากนี้ยังเห็นได้ว่ามีความพยายามที่จะปรับปรุงเมืองพิมายให้กลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวโดยมีความพยายามในการทำเมืองพิมายให้เป็น "เมืองงาม" แต่โครงการนี้ก็ได้รับงบไว้เป็นการชั่วคราวเนื่องจากขณะนั้นยังไม่มีถนนระหว่างพิมายและโคราชทำให้การคมนาคมไม่สะดวก

พ.ศ.2479 กรมศิลปากรได้ประกาศให้โบราณสถานในเมืองพิมาย รวม 9 แห่งไว้ในประกาศกรมศิลปากรเรื่องกำหนดจำนวนโบราณสถานสำหรับชาติ ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 53 ตอนที่ 34 เมื่อวันที่ 27 กันยายน 2479 ดังนี้

1. เมืองพิมาย อำเภอเมืองพิมาย ตำบลในเมือง
2. ชุมประตู่ตะวันตก อำเภอเมืองพิมาย ตำบลในเมือง
3. ชุมประตู่ทิศเหนือ อำเภอเมืองพิมาย ตำบลในเมือง
4. กองศิลาแลงประตู่ตะวันออก อำเภอเมืองพิมาย ตำบลในเมือง
5. เมรุพรหมทัต อำเภอเมืองพิมาย ตำบลประตู่ไชย
6. เมรุน้อย อำเภอเมืองพิมาย ตำบลประตู่ไชย
7. กุฎิภาชีน้อย อำเภอเมืองพิมาย ตำบลประตู่ไชย
8. ทำนางสระผม อำเภอเมืองพิมาย ตำบลประตู่ไชย
9. ชุมประตู่ไชย อำเภอเมืองพิมาย ตำบลประตู่ไชย²

พ.ศ. 2497 กรมศิลปากรได้ทำการขุดแต่งบริเวณบางส่วนใกล้กับองค์ปราสาทประธานของปราสาทหินพิมายเพื่อเตรียมการบูรณะ และได้ขุดแต่งและเสริมความมั่นคงด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กในส่วนที่ชำรุดหักพังมาก เช่น บริเวณมุขและประตูทางเข้าด้านทิศตะวันออกและทิศใต้ เป็นต้น

พ.ศ. 2502 ได้มีการพบทำนางสระผม นอกกำแพงเมืองพิมายทางทิศใต้ บริเวณลำน้ำเค็ม

พ.ศ. 2505 งานบูรณะปราสาทหินพิมายได้เริ่มต้นขึ้น ในสมัยอริยธิดาธิปไตย อธิปไตย กรมศิลปากร โดยได้เสนอโครงการต่อคณะรัฐมนตรีในสมัยรัฐบาลซึ่งมีจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี โดยมีแผนดำเนินงาน 3 โครงการ คือ

1. บูรณะปราสาทหิน และโบราณวัตถุสถาน เพื่อให้สอดคล้องกับแผนพัฒนาการเศรษฐกิจภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ผดุงรักษาไว้ซึ่งโบราณวัตถุสถานอันเป็นเครื่องแสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองของดินแดนทางภาคนี้มาแต่สมัยโบราณ จึงเห็นควรบูรณะปราสาทหิน และตัวเมืองพิมาย ซึ่งเป็นโบราณสถานที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งในประเทศไทยให้มีสภาพดีขึ้น เพราะปราสาทหินพิมายก่อตั้งมานาน ปัจจุบันชำรุดทรุดโทรมมาก ส่วนต่างๆ อันเป็นศิลาจำหลักวิจิตรงดงามได้ปรักหักพังลงมากจะจัด

² ดูรายละเอียดได้ใน ภาคผนวก ข.

กระจายโดยรอบบริเวณตุระเกะระกะไม่งามตา เป็นการยากลำบากในการดูแลรักษา ให้รอดพ้นจากคนร้ายที่ลักขโมยแกะสลักเอาลวดลายจำหลักไปขายเป็นสินค้าลักลอบ นำออกนอกประเทศ เป็นเหตุให้สูญเสียส่วนต่าง ๆ ของปราสาทหินพิมายไปที่ละเล็กละน้อย จนในที่สุดอาจหมดความสำคัญของโบราณสถานแห่งนี้ไปสิ้นเชิง

2. การจัดตั้งพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มีวัตถุประสงค์จะรวบรวมโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ ซึ่งกระจัดกระจายอยู่ตามหมู่บ้านวัดวาอารามและท้องที่จังหวัดต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น ศิลปจารึก พระพุทธรูป เสมา ลวดลายจำหลักศิลา ตลอดจนศิลปวัตถุอื่น ๆ ที่ค้นพบแล้วนำมาเก็บรักษาไว้เพื่อจัดแสดงในอาคารพิพิธภัณฑสถานที่จะสร้างขึ้นใหม่
3. การขยายเขตโบราณสถาน ปราสาทหินพิมายออกไปให้เต็มตัวเมืองพิมายเดิม (กำแพงดินชั้นนอก) เพื่อให้มีสภาพเหมือนเมืองโบราณดั้งเดิม เป็นวิธีการสงวนรักษาที่ถูกต้องที่สุด โดยวิธีการนี้จะต้องดำเนินการเวนคืนที่ดิน อพยพบ้านเรือนราษฎร วัด โรงเรียน สถานที่ราชการ ซึ่งมีอยู่เกินกว่า 1000 หลังคาเรือน เนื้อที่ทั้งหมดประมาณ 328 ไร่ ออกไปจากตัวเมือง การดำเนินงานนี้ใช้เวลา 4 ปีงบประมาณรวมทั้งสิ้น 70,000,000 บาท (แทน วีระพิจิตร ม.ป.ป.)

พ.ศ. 2506 งานบูรณะยังไม่ได้เริ่มอย่างจริงจังเพียงแต่มีการถากถางหญ้ารก เคลื่อนย้าย พระพุทธรูปองค์ใหญ่ (หลวงพ่อดำ หลวงพ่อขาว³) ที่ประดิษฐานอยู่ ณ ลานปราสาทหินพิมาย ชั้นนอกกระเบื้องคดทิศตะวันออกไปไว้ที่วัดเดิม

พ.ศ. 2507 มีการเปลี่ยนแปลงการบูรณะปราสาทหินพิมายเป็นการบูรณะแบบ Aastylosis โดยมี Bernard Phillip Groslier และท่านศาสตราจารย์ ม.จ.ยาใจ จิตรพงษ์ เป็นผู้ดูแลการบูรณะ โดยได้รับความร่วมมือจากรัฐบาลฝรั่งเศส ฝ่ายองค์การสนธิสัญญาป้องกันร่วมกันแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (ส.ป.อ.) และได้มีการเปลี่ยนแปลงโครงการดำเนินงานที่ได้รับการอนุมัติในปี พ.ศ. 2505 เนื่องมาจากมติคณะรัฐมนตรีภายใต้การนำของจอมพลถนอม กิตติขจร ดังนี้

1. การบูรณะโบราณสถานให้ดำเนินต่อไป
2. สร้างอาคารพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ตัวเมืองนครราชสีมาแทนที่เดิมจะสร้างที่อำเภอพิมายใกล้ ๆ ตัวปราสาทหินพิมาย

³ ชาวบ้านเรียก หลวงพ่อดำ หลวงพ่อแดง

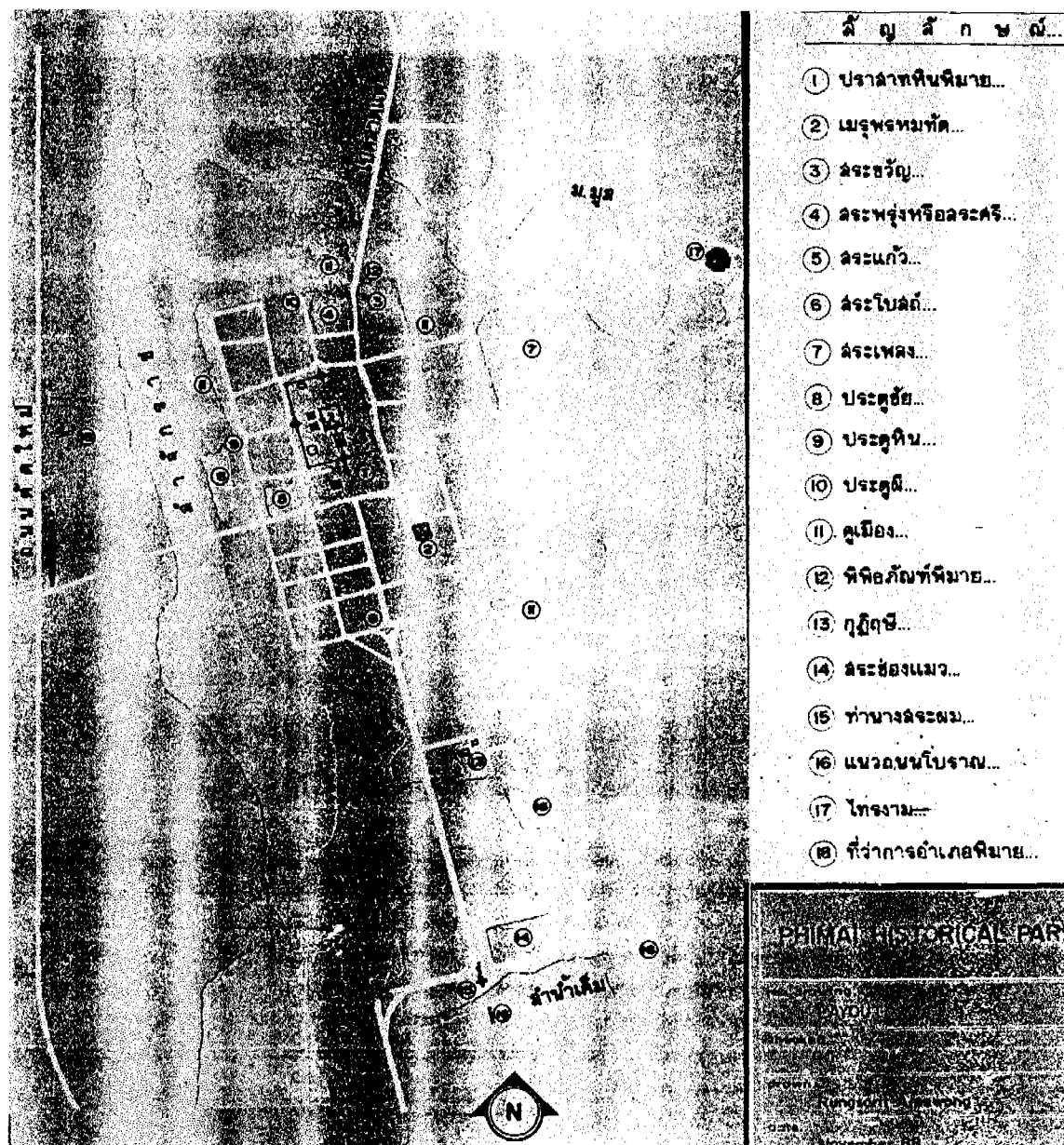
3. การขยายเขตโบราณสถาน เป็นการขยายเขตโบราณสถานออกไปบางส่วน คือ ด้านหน้าปราสาทหินพิมายทิศใต้ขยายออกไปจากกำแพง 150 เมตร ส่วนด้านเหนือขยายออกไปห่างจากกำแพงปราสาท ถึงแนวกำแพงดิน (กำแพงเมืองพิมายเดิม) เนื้อที่ 250*550 เมตร รวมเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ 120 ไร่ เนื้อที่ดังกล่าวเป็นที่สาธารณะคือที่ดินราชพัสดุ, ที่ปลูกสร้างที่ว่าการอำเภอ, สถานีตำรวจ โรงเรียน วัด 1 วัด และสระโบราณ

พ.ศ. 2511 การบูรณะปราสาทหินพิมายครั้งแรกได้เสร็จสิ้นลง องค์ประธาณ์ได้กลับคืนสู่สภาพเดิมแม้มีบางส่วนขาดหายไปบ้าง

พ.ศ. 2512 กรมศิลปากรได้ทำการสร้างเพดานประธาณ์ประธาณ์ ติดตั้งไฟฟ้าตามเขตโบราณสถาน ปรับปรุงด้านหน้าบริเวณสะพานภาค ชุดแต่งคลังเงินเพื่อปรับปรุงให้สะอาดตา และมีนักศึกษาจากคณะโบราณคดี เข้ามาทำการฝึกงานชุดค้นภายในปราสาท จากรายงานการชุดค้นภายใต้การควบคุมของ อ. คงเดช ประพัฒน์ทอง (2514) พบว่าในบริเวณปราสาทหินพิมาย ลักษณะของชั้นดินที่พ้นชั้นดินธรรมชาติขึ้นมาชั้นนั้น เคยเป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์ในสมัยประวัติศาสตร์ ซึ่งต่อมาได้ทำการถมอาณาบริเวณนั้นด้วยดินเหนียวอัดแน่นปนทรายเหลือง เพื่อเป็นพื้นฐานรองรับตัวอาคารซึ่งก่อสร้างด้วยหิน

พ.ศ. 2519 กรมศิลปากรได้เสนอแผนอนุรักษ์ส่งเสริมการศึกษาทางศิลปวัฒนธรรมให้ดำเนินการบูรณะและปรับปรุงกลุ่มโบราณสถานที่สำคัญในรูปอุทยานประวัติศาสตร์ โดยบรรจุอยู่ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2520 - 2524) และมีพิธีเปิดอย่างเป็นทางการเมื่อวันที่ 12 เมษายน พ.ศ. 2532 โดยสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จเป็นองค์ประธาณ์⁴

⁴ ดูรายละเอียดโครงการได้จาก ภาคผนวก ก. โครงการอุทยานประวัติศาสตร์

ภาพที่ 1: แผนที่อุทยานประวัติศาสตร์พิมาย

ที่มา: กรมศิลปากร 2532

พ.ศ. 2524 กรมศิลปากรได้อาศัยอำนาจตามความในมาตราที่ 7 แห่งพระราชบัญญัติโบราณสถานโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 เพื่อกำหนดเขตที่ดินโบราณสถานในประกาศกรมศิลปากรเรื่อง กำหนดเขตที่ดินโบราณสถานในพระราชกิจจานุเบกษาเล่ม 99 ตอนที่ 155 วันที่ 21 ตุลาคม 2525 หน้า 39 (หน้าพิเศษ) (กรมศิลปากร 2533) อันเนื่องมาจาก การประกาศกำหนดจำนวนโบราณสถานแห่งชาติตามประกาศพระราชกิจจานุเบกษา เล่ม 53 ตอนที่ 34 วันที่ 27 กันยายน 2479 แต่มิได้กำหนดเขตที่ดินโบราณสถานไว้อย่างแน่ชัด

พ.ศ. 2531 การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยได้เข้ามาจัดงานแสดงแสง-เสียงในเขตปราสาทหินพิมาย และได้รวมเอางานแข่งเรือประจำปี เข้าไว้ในกิจกรรมนี้ด้วย โดยเรียกว่า เทศกาลเที่ยวพิมาย นอกจากนี้ทางการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยยังได้ร่วมมือกับหน่วยงานต่างๆ ทั้งส่วนกลางและท้องถิ่นจัดกิจกรรมต่าง ๆ อีกมากมาย โดยจะจัดขึ้นในอาทิตย์ที่ 2 ของเดือนพฤศจิกายนของทุกปี

นอกจากโครงการอุทยานประวัติศาสตร์แห่งชาติที่รับผิดชอบโดยกรมศิลปากรแล้ว พิมายยังได้รับการศึกษาเพื่อบูรณะเมืองให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่น่าสนใจจากหลายหน่วยงาน เช่น การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ได้นำเอาโครงการบูรณะปราสาทหินพิมาย รวมไว้ในโครงการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวประเภทโบราณสถานแบบเขมรโบราณ⁵ ซึ่งโครงการอนุรักษ์และพัฒนาเมืองประวัติศาสตร์พิมายเหล่านี้ เป็นเพียงกระบวนการเพื่อที่จะอนุรักษ์โบราณสถานให้อยู่ในสภาพที่แข็งแรง และการปรับพื้นที่ที่อยู่รอบอาคารให้เกิดความสัมพันธ์กับอาคารโบราณสถานบนรากฐานของความหมายที่เชื่อมโยงเข้ากับประวัติศาสตร์ของทางการและภูมิทัศน์ที่สวยงาม เพื่อรองรับอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว โดยไม่คำนึงถึงความต้องการของประชาชนในท้องถิ่น ดังเช่น ในเอกสารประกอบการสัมมนาเพื่อเสนอแผนจัดการอนุรักษ์และปรับปรุงสภาพแวดล้อมเมืองเก่าพิมาย เมื่อวันที่ 17 สิงหาคม 2541⁶ และโครงการ แผนหลักพัฒนาการท่องเที่ยว จังหวัดนครราชสีมาและบริเวณใกล้เคียง ซึ่งมุ่งเน้นการนำเสนอการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์และอำนวยความสะดวกแก่นักท่องเที่ยว (มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ม.ป.ป.)

⁵ ดูรายละเอียดโครงการได้ในภาคผนวก ค.

⁶ ดูรายละเอียดโครงการได้ในภาคผนวก ง.